

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Д. В. ВОЛОВНИКІВ (Київ)

Рим - Київ: історія одного апокрифа

Понад сто років минуло з того часу, як вийшла стаття видатного російського каноніста Павлова про підроблену "дарчу грамоту імператора Костянтина Великого папі Сильвестру" — найзнаменитіший західний середньовічний фальсифікат, суперечності довкола якого не вщухали протягом багатьох століть. Павлов перший звернув увагу на такий, здавалося б, непослідовний факт, що цей фальсифікат не тільки широко використовувався Західною Церквою, а й здобув широку прихильність у Росії, а ще раніше у Візантії¹.

Підроблена "дарча грамота імператора Костянтина" (в оригіналі "Constitutum Constantini", пізніше звана просто "Donatio Constantini", на Русі часто ще називалася "Вено Константиново") — документ, який у часи середньовіччя складав юридичну базу для земної влади і цитувався багатьма римськими папами з метою відстоювати верховну владу Церкви стосовно імперії.

Вважалося, що імператор Костянтин Великий, який правив Римською імперією з 306 по 337 рр., після чудесного зцілення від прокази передав Сильвестру I, єпископу римському, в роках 314—335 свою земну владу.

У першій частині цього неординарного документа (так званій *confessio*) автор вкладає в уста імператора Костянтина Великого сповідання віри, поєднане з розповіддю про проказу, що вразила його, імператора, за попереднє нечестя, та чудесне зцілення від цієї хвороби через хрещення, отримане від папи Сильвестра.

Як вдячність за це тілесне зцілення та духовне відродження, імператор в другій частині грамоти (*donatio*) проголошує, що він передає папі у вічне володіння Рим, Італію та західні провінції Римської імперії з різними атрибутами верховної влади над ними. Разом з тим імператор проголошує римського понтифіка духовним головою всього християнського світу через надання йому зверхності над іншими патріаршими кафедрами — Олександрією, Антіохією, Єрусалимом та Константинополем, а також зверхність папської влади над владою імператора. Нагородивши таким чином папу Сильвестра, а через нього і всіх його наступників, Костянтин висловлює бажання перенести свою столицю до Візантії, де мало бути засноване місто Константинополь.

І наприкінці слідує урочисте затвердження, скріплене страшним закляттям: бути цим постановам незмінними на віки вічні. Підписаний документ був покладений Костянтином на гробі св. апостола Петра².

1. Коротка історія "дарчої імператора Костянтина" на Заході

"Дарча імператора Костянтина", або просто "Костянтинова грамота", у середньовіччі була прийнята за автентичну, як можлива копія правного документа імператора Костянтина Великого, і послужила деяким середньовічним понтифікам ще одним інструментом в їх намаганнях продемонструвати перевагу Церкви над державою.

Насправді йдеться про документ, який дійшов до нас у двох редакціях — латинській і грецькій, скопійований, як вважає більшість його дослідників, десь у другій половині VIII ст. і включений у середині IX ст. разом з іншими апокрифічними папськими документами до так званих псевдо-ісидорових Декреталій*³.

У будь-якому випадку, залишається проблемною спроба визначити більш точний час та місце походження цього фальсифікату. Єдине, що можна зазначити з певністю, — це те, що орієнтовно "дарчу Костянтина" можна віднести до проміжку часу між другою половиною VII та першою половиною IX ст.ст. Складність у конкретному визначенні термінів пов'язана, насамперед, з проблемою визначення точного місця створення тексту, що, в свою чергу, обумовлюється розбіжністю у викладенні різними науковцями фактів та цілей створення "грамоти Костянтина"⁴.

За двома основними версіями, "дарчу Костянтина" було створено або в Римі, в папській канцелярії, або в монастирі Сан Дені у Франції. Франкська версія, з якою погоджуються багато авторів, як минулого, так і сучасності⁵, також підтримується рукописною традицією⁶ та давніми канонічними збірками.

Теорія римського походження "дарчої Костянтина" мала багато прихильників, особливо в недалекому минулому⁷. Деякі автори пов'язували виникнення документа з поїздкою у Францію в 753 р. папи Стефана II, якому міг знадобитися цей документ як обґрунтування вимог, висунутих королю Піпіну Короткому. Інші автори відносять дату створення "дарчої Костянтина" до понтифікатів пап Павла I (757—767)⁸, Адріана I (771-795)⁹, Льва III (795-816) та пізніших понтифіків. Існує думка, що Лев III власноруч представив "дарчу Костянтина", обґрутовуючи за її допомогою теорію "інвеститури" (тобто поставлення) імператора папою¹⁰.

До детального філологічного аналізу документа часто приєднується й політичний аналіз тієї доби, коли на тлі занепаду та віддалення грецької і лангобардської могутності римські папи, починаючи від Стефана II, дедалі більше намагалися перебрати до своїх рук політичну владу.

Римська версія походження "грамоти Костянтина" здається вірогіднішою, хоча в цьому випадку залишається незрозумілою причина, з якої римські первосвященники майже протягом трьох століть не зверталися до такого, здавалося б, важливого для них документа, особливо у стосунках з Візантією. Пояснення цього малозрозумілого факту може критися в тому, що "дарча Костянтина" не становила собою ефективної бази для територіальних претензій.

Починаючи з XII ст., вже після Піпіна Короткого, римські папи переважно посилалися на різні дарчі імператорів, які мали правову силу. А "дарча Костянтина" в цих ситуаціях виконувала роль не правової бази для обґрунтування земної влади пап, а, скоріше, засвідчення гідності римських первосвящеників перед імператорською владою¹¹.

Смілива містифікація знайшла свій шлях до поширення тільки через внесення її до псевдо-ісидорових Декреталій, складених між 846 та 852 рр.¹² Перші свідчення про це з'явилися десь у 867-868 рр. в творах паризького єпископа Енея, який у полеміці з Фотієм, патріархом константинопольським, для обстоювання римського примату посилався на "Костянтинову грамоту". В своєму творі "Проти греків" (*Liber adversus graecos*) він писав: "Імператор Костянтин... задля любові Божої та честі Петра, князя апостолів, своєю волею залишив трон Риму, передавши апо-

* Декреталії (лат.) — постанови римських пап з питань церковного, канонічного права; середньовічні збірники законів та інших правових актів.

стольському престолу владу над Римом, а також підкорив йому більшу частину різних провінцій..."¹³

Інші свідчення тієї ж доби подає Адон, єпископ Відня (+875), та Інкармар, єпископ Реймсу (+882), які у своїх творах виразно доводять переконання, що імператор Костянтин, переносючи з великої любові до апостолів Петра і Павла свою столицю на Схід, старий Рим залишив папі Сильвестру¹⁴.

Але тільки 1053 р., тобто приблизно після трьох століть після створення та двох століть після першої появи "дарчої Костянтина" у псевдо-ісидорових Декреталіях, у листі папи Льва IX до патріарха константинопольського Михаїла Керуларія, написаному напередодні сумновідомої події 1054 р., зустрічається перше пряме цитування цього документа¹⁵.

Внесення "дарчої грамоти Костянтина" до папського листа відіграло свою роль під час церковного розколу 1054 р. між Сходом та Заходом. Доктринальний лист папи Льва IX до патріарха Михаїла Керуларія, що торкався й митрополита Льва Охридського, був свого роду відповіддю на критику західної літургічної традиції, яку останній висловив у своєму листі до Іоанна, єпископа транійського.

Папа не зупиняється на окремих питаннях, оскільки вбачає в листі Льва Охридського напад на Римську Церкву та папський примат. Він попереджує "підсудних" про можливість, згідно з канонічними нормами, судової процедури над ними.

У листі папи Льва IX цитата з "дарчої Костянтина", що займає увесь його 13-й розділ, мала продемонструвати визнання з боку Костянтина за Римським престолом вищої духовної та світської влади. Ця вища влада обіймає в собі, на думку Льва IX, прерогативу вищої політичної влади, оскільки земне царство вважається включеним в царство небесне, управлінням яким і належить римському понтифіку.

В той же час папа Лев X намагається заручитися підтримкою імператора Костянтина IX Мономаха в боротьбі проти патріарха Михаїла Керуларія, нагадуючи при цьому імператорові про необхідність наслідувати імператора Костянтина Великого в його прихильності до Римського престолу й прагненні "утримувати та захищати привілеї, які після Христа ця видатна людина надала Апостольському престолу, підтвердивши

Іб їх та захистивши

В часи середньовіччя юридична сила та автентичність "дарчої Костянтина", незважаючи на окремі заперечення, не ставилися під сумнів. На правових наслідках цього документа в боротьбі з імператорами за інвеституру** наполягали папи XII та XIII ст.ст. Урбан II та Інокентій IV¹⁷.

У XIII ст. з розвитком папської теорії ієрократії, тобто теорії про походження, навіть делегування влади імператора духовною владою вищезазначаних римських первосвящеників підкреслювали вагомий роль "грамоти Костянтина", як одного з доказів світської папської влади над усією імперією. В такому контексті папа Григорій IX звертається в своєму листі 1236 р. до імператора Фредеріка II, нагадуючи йому про відречення Костянтина від імперії на користь папи Сильвестра¹⁸.

Подальшого вдосконалення теорія папської зверхності досягла в знаменитому листі наступного папи Інокентія IV знову до Фредеріка II, якого було остаточно відлучено від Церкви в 1245 р. Папа зазначав, що всяка влада, "духовна і земна", належить тільки римському первосвященику, як наступнику апостола Петра, котрому, в свою чергу, вона була надана Господом Ісусом Христом.

Боротьба за інвеституру — боротьба папства з королівською владою за право призначати єпископів.

Акт імператора Костянтина, на думку Інокентія IV, був свого роду "поверненням повної та дійсної влади, яка незаконно посідалася імператором", її законному власнику, тобто римському папі. Таким чином, імператор може вважатися законним сувереном тільки після надання йому папської інвеститури.

Навіть якщо у "дарчій Костянтина" йдеться тільки про Захід, папа Інокентій IV обстоює свою зверхність над усіма державами, з огляду на свою прерогативу "намісника Христа"¹⁹.

Наступні два століття характеризувалися продовженням та подальшим посиленням жорстокої боротьби між папською курією і французькою монархією, що досягла свого апогею за часів понтифікату Іоанна XXII та короля Людовика Баварського, анафематизованого папою в 1324р.

Під час цього гострого конфлікту, який фактично був епілогом у довгій історії запеклої боротьби за зверхність між двома найвищими владами середньовічного суспільства, здіймалися голоси як на підтримку ієрокраїтичної доктрини пап, так і на захист прав імператора.

Привертає увагу той факт, що обидва табори в цьому випадку шукали собі підтримку в положеннях "дарчої Костянтина". На думку прибічників імператора, папа не мав земної влади, бо вона надавалася самим Богом і тільки імператору, і саме "грамота Костянтина" була опосередкованим доказом цього, оскільки до акту імператора Костянтина папи взагалі не мали ніякої світської влади²⁰.

З XV ст. почалася атака гуманістів на автентичність "дарчої Костянтина". Спроби її дискредитації формувалися на засадах історико-критичного методу в колах з реформаційними тенденціями, котрі характеризували епоху соборного руху в Західній церкві, не беручи до уваги позицію Констанцького собору 1414 р., який допускав, згідно з домінуючою думкою, автентичність документа.

Трохи пізніше, а саме в 1440 р., Лоренцо Балла - один з найвизначніших гуманістів, заслуга якого полягає у введенні в галузь юриспруденції нової методики із застосуванням філології в питаннях історії права, у своїй праці "Брехлива дарча Костянтина, яка фальшиво вважається за правдиву", зміг нарешті переконати світ у фальшивості "дарчої Костянтина"²¹. Навіть незважаючи на слабкі місця в аргументації Валли та неточності, які іноді трапляються в його лінгвістичному аналізі, твір видатного гуманіста беззаперечно демонструє, що цього документа було складено значно пізніше епохи імператора Костянтина Великого.

2. Коротка історія "дарчої імператора Костянтина" у Візантії

З часів другого Вселенського собору (381 р.) Константинополь постав не тільки другим Римом, як цього домагався імператор Костянтин, а скоріше Новим Римом. Пізніше, починаючи з патріарха Фотія, візантійці виробили історико-правову базу цієї теорії. Візантія стала Новим Римом перш за все тому, що імператор Костянтин перемістив імператорську владу з Риму до Константинополя.

Думка про те, що Римський престол внаслідок ересей втратив свою першість на користь Константинопольського патріархату, знайшла підтримку в церковних колах на Сході. Саме в цьому контексті застосовувалась "дарча імператора Костянтина" під час великих політичних суперечок між Візантією та Заходом.

Але постає питання, коли саме візантійці почали використовувати цей документ і як він міг до них потрапити? Цікаво, що найдавніший грець-

кий текст "дарчої імператора Костянтина", який дійшов до наших часів, цілком збігається з редакцією, використаною папою Львом у його листі до патріарха Михаїла Керуларія.

В ньому з певною вірогідністю можна вбачати грецький переклад, здійснений у Константинополі під час контрверсії з римськими легатами 1054 р. Переклад було зроблено, як вважається, самим патріархом Михаїлом Керуларієм і цитовано видатним візантійським каноністом Вальсамоном в його коментарях до 1 розділу 8 титулу Номоканону патріарха Фотія²².

Взагалі ж у греко-православному світі "дарча Костянтина" теж вважалася за автентичну, однак тільки до початку XV ст., і також відіграла певну роль, хоча й не таку важливу, як на Заході. Історія вжитку цього документа на Сході почалася приблизно через сто років після подій 1054 р., в період розвитку могутності Візантійської імперії за часи правління імператора Мануїла I Комнена²³.

Найвидатнішим представником візантійської каноністики тієї доби був, як уже зазначалося вище, константинопольський архіварій, а пізніше патріарх олександрійський — Феодор Вальсамон. Він у своїх коментарях до канонів Вселенських соборів надавав Новому Риму всі права Старого Риму та коментував "дарчу Костянтина" на користь Константинопольського престолу. Вальсамон на підставі цього документа зробив висновок, що оскільки джерелом всіх папських привілеїв був імператор Костянтин, який переніс свій престол у Візантію, то всі ці привілеї перейшли до єпископа нової столиці імперії²⁴. Вплив Вальсамона був досить великий і на наступні канонічні збірки, як, наприклад, "Сінтагма" Матвія Властаря²⁵.

Повні грецькі переклади "дарчої імператора Костянтина" з'явилися тільки наприкінці XIV ст. їх авторами, за припущенням А. Павлова, були вже окатоличені греки південної Італії²⁶. Додамо, що останні дослідження підтвердили багато припущень Павлова, зроблених ним понад сто років тому²⁷.

Але вже з початку XV ст. на Сході теж лунали заперечення проти автентичності "дарчої грамоти імператора Костянтина". Так, митрополит Макарій Анкірський, який жив у період правління імператора Мануїла Палеолога (1391 — 1425), за свідченням історика Мелетія, митрополита афінського²⁸, у своїй праці "Kata latinon" (Супроти латинян)²⁹ наводить деякі докази фальшивості "дарчої Костянтина", звертаючи увагу на її внутрішні протиріччя.

3. "Дарча грамота Костянтина" в Росії та в Україні

У Росії псевдограмота Костянтина стала відомою у слов'янському перекладі не пізніше XV ст.³⁰ Важливо зазначити, що тут, внаслідок відчуженості від інших країн та незнання полеміки довкола "дарчої Костянтина", аж до початку XVIII ст. ніхто не ставив під сумнів вірогідність цього документа. На відміну від інших країн в Росії "Костянтинова грамота" разом з іншими документами, такими, як, наприклад, "Статут князя Володимира", була непорушною основою майнових, судових та адміністративних прав духовної ієрархії і водночас церковним аргументом, найчастіше вживаним для утвердження прав Церкви проти їх порушень з боку держави, особливо під час секуляризації церковних земель та відстоювання церковної юрисдикції над всіма справами щодо кліриків.

Приклади першого дослівного цитування "Костянтинової грамоти" можна знайти в "Соборній відповіді" великому князю Івану Васильовичу

1503 р. з приводу пропозиції великого князя Московському духовному собору віддати до казни всі церковні та монастирські вотчини. Більшість учасників собору під проводом Йосифа Волоцького рішуче стала на захист недоторканості взагалі всіх церковних "стяжаній"³¹.

З тією ж метою "грамота Костянтина" використовувалась ще в деяких документах тієї епохи, таких, наприклад, як "Слово кратко", написане латинським монахом Веніаміном за дорученням новгородського архієпископа Геннадія. Автор цього (зовсім не "краткого") "Слова", на відміну від інших, користувався латинською редакцією "дарчої грамоти Костянтина", вводячи тільки невеликі зміни в своєму тексті для його адаптації в православному середовищі³².

Трохи пізніше, під час доби Стоглавого собору, скликаного в 1551 р., коли в урядових сферах Івана Грозного знову постало питання про монастирські та церковні вотчини, митрополит Макарій у своєму творі "Ответ царю Ивану Васильевичу отъ божественныхъ правилъ о недвижимыхъ церковныхъ вешехъ, вданныхъ Богови въ наследіе благъ вечныхъ", використовував майже половину другої частини "дарчої грамоти Костянтина"³³. Ця ж сама частина "грамоти Костянтина", трохи скорочена, з трактату митрополита Макарія, утворила собою 60-й розділ постанов Стоглавого собору. Після такої рішучості більшості духовенства цар Іван IV навіть після смерті митрополита Макарія вже не наважувався піднімати питання стосовно церковної власності.

Для деяких церковних та громадських діячів "Костянтинова грамота" була до того ж підтримкою для розвитку ідеологічної концепції "Москва — третій Рим". Яскравим прикладом цього є новгородський апокриф "Повість про білий клобук", головна ідея якого — перехід церковної першості з "єретичного Риму" спочатку до патріарха константинопольського, а вже пізніше, через її втрату останнім внаслідок "агарянського насилія", — до Русі.

Але ніхто з ієрархів Руської Церкви не користувався "грамотою Костянтина Великого" так широко і разом з тим так тенденційно, як патріарх Никон, який навіть включив її до своєї друкованої Кормчої книги 1653 р. — офіційного кодексу канонічного права Руської Церкви, в чому, без сумніву, виявився намір патріарха мати у складі книги "божественних правил" статтю, авторитетом якої можна було б відхиляти різні зазіхання на права Церкви. Приклад порушення цих прав Никон ще до свого патріаршества вбачав в утворенні "Монастирського приказу", до відомства якого потрапляли всі громадянські справи духовенства, не виключаючи й вищих ієрархів.

"Костянтинова грамота" була для патріарха Никона також ваговою підтримкою в його теорії "священство вище від царства", особливо під час відкритого конфлікту з царем Олексієм Михайловичем³⁴.

Як відомо, папістські ідеї Никона про відношення духовної влади до світської були засуджені східними патріархами на соборі 1666-1667 рр.³⁵, але основа цих поглядів — "дарча грамота Костянтина" — залишилась у складі Кормчої книги зі значенням беззаперечного джерела церковного права.

Посилання на "Костянтинову грамоту" як на діючий закон робилися духовними ієрархами і при Петрі I (навіть напередодні його церковних реформ). Так, у 1700 р. останній руський патріарх Адріан у своїх відповідях боярам зробив кілька виписок з "Костянтинаної грамоти".

Але після церковних реформ Петра вже ніхто більше не наважувався відстоювати права Церкви на підставі цього сумнівного документа, тим більше, що віри в його автентичність уже не було.

Слід зауважити, що сприйняли "грамоту Костянтина" як правдиву тільки в Московській Русі. Що ж до Південно-Західної Русі, яка на той час стала ареною запеклої боротьби між православними і католиками, то тут, у середовищі літературних захисників православ'я, мав місце абсолютно протилежний погляд на цю грамоту, або "Привілей Костянтина Великого"³⁶, як її тут називали.

Православні автори, зустрічаючи в творах своїх опонентів посилання на "Привілей Костянтина Великого" для доказу зверхності римських пап над всією Церквою, в тому числі і над Руською, вже з кінця XVI ст. почали висувати різні заперечення щодо його правдивості, запозичені головним чином від західноєвропейських вчених, які досліджували це питання.

Те, що в Польщі в середині XVII ст., як це не дивно, ще вірили в правдивість цього документа, довів польський історик Л. Кубала в своїй книзі, присвяченій Єжі Оссолінському, політичному діячеві першої половини XVII ст. В 1619р. Оссолінський взяв участь у війні Польщі проти Московії, де під час розграбування патріаршої ризниці було знайдено також грецький текст "дарчої грамоти Костянтина". Після інтронізації*** нового короля Владислава IV Оссолінський в 1633 р. був посланий як посол у Рим до папи Урбана VIII. На урочистій папській аудієнції в Римі 6 грудня 1633 р. Оссолінський підніс папі цей грецький рукопис.

Інший сучасник Оссолінського, Якуб Собеський дав таке пояснення цього акту: "Привілей Костянтина, що дійшов до московського скарбу з Греції, а вже потім з московської столиці потрапив до рук наших, був надісланий до Святого отця Урбана нашим королем Владиславом IV... Дійсно чудовий подарунок папі, а також і нашому королю"³⁷.

На жаль, Собеський не передав у своєму свідченні нічого про реакцію папи Урбана VIII на цей подарунок короля Владислава. Дивує інше, а саме те, що в Польщі початку XVII ст. не знали абсолютно нічого стосовно суперечок навколо автентичності "дарчої грамоти Костянтина", які вже велися більше двох століть, а також того факту, що в Римі в папських архівах зберігалися різні редакції цього тексту, в тому числі й грецькі.

З вищесказаного стає зрозумілим факт посилання польських католицьких авторів початку XVI ст. на "привілей Костянтина", особливо в церковній полеміці з православними богословами, у яких цей документ викликав абсолютно протилежну реакцію.

Перше виразне заперечення правдивості "Костянтинової грамоти" в Україні з'являється в книзі під назвою: "Апокрисисъ албо отповедь на книжки о съборе берестейскомъ, именовъ людей старожитной релей греческой, через Христофора Филялета врихле дана (1597—1599)". Цей твір був написаний як відповідь на книгу "Синод Брестський" польського єзуїта Петра Скарги. Автор "Апокрисиса" в одному з розділів, відгукуючись про "Костянтинову грамоту", на яку посилається Скарга, зауважує, що коли ще жив імператор Костянтин, то Константинополь називався не Константинополем, а Візантією.

Іншим видатним полемістом був Мелетій Смотрицький, який у своєму творі "Фрінос", виданому під псевдонімом Феофіла Ортологоса у Вільно в 1610 р., помістив великий трактат про "привілей цезаря Костянтина", що складає другу половину третього розділу твору. В ньому Смотрицький висуває 14 різних аргументів, з яких випливає, що "той привілей не правдиво убраний в старі шати". Більшість поданих ним аргументів виявляють передусім історичну невідповідність документа часу імператора Костянтина (оскільки жоден з тогочасних істориків та історичних осіб не

³⁶ Урочисте сходження на престол обраного папи Римського чи патріарха.

згадує чогось подібного), а також присутність внутрішніх протиріч у ньому³⁸. Окрім того, було б помилковим, завершує свою аргументацію Смотрицький, видавати за оригінальний саме грецький текст, оскільки вся законотворчість імператора Костянтина велась на латині, і зазначає: "Історик Євсевій свідчить (Смотрицький посилається на кн. 2 і 3 "Життя Костянтина". — Д. 5.), що на Нікейському соборі Костянтин говорив латинською, і він, Євсевій, власноруч переклав імператорські декрети на грецьку мову".

Від себе додамо, що головним джерелом майже всієї аргументації Смотрицького (це нам вдалося виявити після тривалого пошуку) була праця одного з послідовників Кальвіна, юрисконсульта Франціска Хотмана, хоча про нього жодним словом не згадується в трактаті. Хотман у своїй праці про боротьбу папи Сікста V проти Енріко Наварського, надрукованої у 1586 р., для опротестування відлучення того від Церкви вищеназваним папою звинувачував, між іншим, пап і в "злочині фальсифікації", наводячи як приклад "грамоту Костянтина", її розгляду Хотман присвячує 11 розділ свого твору³⁹. Хотман використовує різні історичні праці, зокрема, історію Євсевія та отців Церкви, демонструючи повну відсутність в них будь-яких слідів "Костянтинового даріння". Смотрицький не згадує Хотмана, можливо, щоб не бути звинуваченим у кальвінізмі — до цього часто вдавалися католицькі автори першої половини XVII ст. стосовно православних в Україні через філокальвінізм патріарха константинопольського Кирила Лукаріса.

У 1617 р. Лев Кревза, архімандрит Віленського монастиря св. Трійці, захищаючи Брестську Унію, видав працю під назвою "Захист церковної єдності", на яку в 1621 р. Захарія Копистенський, який став Києво-Печерським архімандритом у 1624 р., написав твір-відповідь: "Палинодия сиречь Книга Оборони Святой Апостольской Восточней Церкви Кафолической и Святых Патриарховъ, и о грекох, и о росохъ христианехъ въ ласце Божой". У своїй праці Копистенський, між іншим, рішуче відкидає автентичність "грамоти Костянтина", зауважуючи, що "... привилей мель быти данный, не есть речь правдивая и овшемъ, подметъ небольшой речи"⁴⁰.

Фальшивість цього документа Копистенський послідовно демонструє в чотирьох пунктах, повторюючи вже традиційну аргументацію, а саме те, що за часів імператора Костянтина ще не існувало Константинопольського патріархату, що в канонах Вселенських соборів всі патріархати були наділені однаковою владою, що імператор Костянтин поділив імперію між своїми синами та що в Римі правили імператори і після Костянтина Великого.

Наприкінці своєї праці Копистенський, можливо, перший, привертає увагу читача до того факту, що цей "привілей" іноді знаходився в Номоканонах (Копистенський має на увазі тлумачення Вальсамона та Властаря). Він зазначає, що оцінка цього мусить бути залишена на розсуд східних патріархів, у той час як нам достатньо усвідомити, що цей документ "... патріархомъ не шкодить, ане владзы ихъ уменьшаетъ, ане тежъ быскупом римскимъ помагаеть..."⁴¹.

Ще раз Копистенський згадує "дарчу грамоту Костянтина" Великого в своєму вступі до другого видання (1624 р.) скороченого грецького Номоканона, якого було спочатку перекладено з грецької духовною особою — сербом у XVI ст., а вже потім надруковано Памвою Бериндою в Києві у новій переглянутій версії 1620 р. Рекомендуючи читачам, які хотіли б ґрунтовніше ознайомитися з церковними канонами, придбати алфавітну Синтагму Властаря, Захарія Копистенський застерігає, що до деяких її редакцій увійшло "...писаніе, аки огь Константина Великаго сотворенное: несть сіа вещь известная".

Це було написано в Україні за 29 років до появи в Росії "Костянтинової грамоти" в друкованій Кормчій патріарха Никона, що можна пояснити перш за все різною ситуацією, як історико-політичною, так і церковною, в Московській державі і Україні.

На той час Москва переживала досить спокійні часи з огляду на між-церковну полеміку, тоді як стосунки між Церквою та державою були дуже загострені. Таким чином, у Московській державі "дарча грамота імператора Костянтина" була ще одним церковним аргументом проти державної секуляризації церковного майна, а для деяких церковних і політичних діячів навіть істотним внеском у розвиток ідеологічної концепції "Москва — третій Рим", як це добре видно з апокрифічного твору "Повість про білий клубок".

Безумовно, в такому історичному контексті ні в кого у Москві навіть не виникало ідеї перевірки джерел знаменитого підлогу. До того ж рівень освіти й знання богословської літератури Заходу не дозволяв росіянам винести це питання на обговорення вищих державних і церковних осіб. Власне кажучи, у московських церковних та державних діячів того часу навіть не виникало такої необхідності.

Тим часом в Україні православні автори, стимульовані полемікою з католицькою Церквою і маючи високий рівень богословської освіти, вже на початку XVI ст. почали демонструвати неавтентичність "дарчої грамоти Костянтина", запозичуючи аргументацію з творів західних авторів, як протестантських, так і католицьких, з якими були добре ознайомлені.

Цей короткий нарис, безумовно, подає історію "Костянтинової грамоти" на православному Сході, грецькому та слов'янському, тільки схематично. Найскладніше питання, яке, власне кажучи, залишається досі не вирішеним, — це походження слов'янського тексту документа.

А. Павлов після філологічного аналізу однієї з редакцій зробив припущення: якщо не сам текст, то його прототип неодмінно південнослов'янського, точніше сербського походження⁴². На думку А. Соболевського, прототип документа був болгарського походження, але, на жаль, автор нічим не підтверджує свою точку зору⁴³. Таких же позицій дотримується і Ф. Томсон⁴⁴.

З приводу цих припущень залишається додати, що й після тривалих розшуків та консультацій із сербськими та болгарськими вченими поки що не вдалося знайти якихось слідів "Костянтинової грамоти" в творах південних слов'ян. Маємо надію, що майбутні дослідження допоможуть висвітлити це цікаве питання в історії одного з найзнаменитіших фальсифікатів середньовіччя.

¹ Див.: Павлов А. Подложная дарственная грамота Константина Великого // Византийский временник. - 1896. - Т. 3. - СПб. — С. 18-82.

² Критичне видання латинської редакції *Constitutum Constanlini* вміщено в *Fontes iuris Germanici antiqui*, в *Monumentia Germaniae Historica* (далі — *MG H*). — Під ред. Horst Fuhrmann. — Т. X. — Hannover, 1968 (далі — Fuhrmann H. *Constitutum*); грецький текст разом зі слов'янським міститься: П а в л о в А. Подложная дарственная грамота Константина Великого // Византийский временник. — 1896. — Т. 3. — СПб. — С. 59~82.

³ Пор. V a l l a L. La falsa donazione di Costantino. Introduzione, traduzione e note di Olga Pugliese. - Milano. 1994. - P. 14-15.

⁴ Надзвичайно спірне питання походження "дарчої грамоти Костянтина" неможливо повністю дослідити в короткій статті. Найширше огляд існуючих гіпотез подано в працях: M a f f e i D. La donazione di Costantino nei giuristi medievali. — Milano, 1964; Fuhrmann H. *Constitutum*. — P. 48—51; A n t o n a z z i G. Lorenzo Valla e la polemica sulla Donazione di Costantino. *Uomini e dottrine* 28. - Roma. 1985. - P. 13-47.

Аналіз джерел "дарчої Костянтина" в Pohlkamp W. *Privilegium ecclesiae Romanae pontifici contulit. Zur Vorgeschichte der Konstantinischen Schenkung. Fälschungen im Mittelalter*. ed. H. Fuhrmann. — Hannover, 1988—1990 // *Schriften der Monumenta Germaniae Historica*. — N 33. - P. 413-490.

⁵ Численна бібліографія стосовно цієї гіпотези подана у Gericke W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung? // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. — Weimar, 1957. — N 43. — P. 1-88. Цей автор припускає існування першоджерела "дарчої Костянтина" франкського походження, поступово розширеного в різні часи додатками римського походження. Зауваження на цю гіпотезу див.: Petrucci E. I. rapporti tra le redazioni latine e greche del Constituto di Costantino // Bolletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano. — 1962. — N 74. — P. 45, nota 1.

Інші праці, що захищають франкське походження "дарчої Костянтина" перелічені в Antonazzi G. Lorenzo Valla e la polemica sulla Donazione di Costantino. Uomini e dottrine 28. — Roma 1985. — P. 15, nota 12.

⁶ Так, на думку багатьох авторів, найстарший рукопис "дарчої Костянтина" це Cod. Par. Lat. 2777, IX ст. Навпаки, згідно з Silva-Tarouca C. Un codice di Pseudo-Isidoro coevo del falso? // Miscellanea Isidoriana. — Roma, 1936. — P. 357-364, цей кодекс — Cod. 2777 відноситься до X ст. і вийшов з так званої "Псевдо-ісидорової майстерні", найдавнішим існуючим примірником якого є рукопис Cod. Ottobon. 93, написаний у місті Тур десть близько середини IX ст.

Третя точка зору є та, що найстарший існуючий рукопис "дарчої Костянтина" — це Cod. Vat. Lat. 630, на цьому наполягає Williams S. The oldest text of the "Constitutum Constantini" // Traditio XX. — New-York, 1964. — P. 448-461.

⁷ Поп. Dollinger J. Die Papst-Fabeln des Mittelalters. — München, 1863. — P. 69; Gregorovius F. Storia della città di Roma nel Medio Evo. — trad. di A. Casalegno. — Torino, 1973. — Vol. I. — P. 446; Baugh C. La fausse donation de Constantin. — Paris, 1884. — P. 3; Schmidt J. Die Konstantinische Schenkung in Investiturstreit // Theologische Quartalschrift. — 1902. — N 83. — P. 89-110; Duchesne L. Les premiers temps de l'Etat pontifical. — 3e ed. — Paris, 1911. — P. 183; Schugger A. Die Kirchenpolitische Bedeutung des Constitutum Constantini im frühem Mittelalter (bis zum Decretum Gratiani) // Zeitschrift für katholische Theologie. — 1918. — N 42. — P. 338; Carlyle A. J. and R. W. A History of Mediaeval Political Theory in the West. — Edinburgh and London, 1903-1927. — Vol. I. — P. 290.

⁸ Поп. Levison W. Konstantinische Schenkung und Silvester-legende // Miscellanea Francesco Ehrle. — 1924. — N 2. — P. 159-247; Lehmann G. Die konstantinische Schenkung in der abendlandischen Literatur des Mittelalters bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts // Historische Studien. — 1926. — N 166. — P. 1; Schramm P. E. Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser // Historische Zeitschrift. — 1951. — N 172. — P. 453; Leonertz R. J. Constitutum Constantini destination, destinataires, date // Aevum. — 1974. — N 48. — P. 199-225.

⁹ Поп. Gericke W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung? // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. — 1957. — N 43. — P. 78.

¹⁰ Поп. Ohnsorge W. L'idea d'impero nel secolo nono e l'Italia medioevale // Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo. — Spoleto, 1959. — P. 257-260.

¹¹ Поп. Martini G. Traslazione dell'Impero e donazione di Costantino nel pensiero e nella politica d'Innocenzo III. — Roma, 1933. — P. 67; Kirsch G. La 'Donatio Constantini' // La scuola cattolica. — 1913. — N II. — P. 2.

¹² Поп. Hinschius P. Decretales pseudoisidorianae. — Lipsiae, 1863. — P. 249; Fournier P. — Le Bras G. Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses decretales jusqu'au Decret de Gratien. — Paris, 1931-1932. — Vol. I. — P. 185; Ullmann W. The Growth of Papal Government in the Middle Ages. — London, 1955. — P. 179.

¹³ Aeneae Par. Liber adversus graecos. — Cap. 209 // PL. — Vol. 121. — C. 758.

¹⁴ Див.: S. Adonis Vien. Chronicon, Aetas sexta // PL. — Vol. 123. — C. 92; Hincmarus. De ordine palatii. — C. 13 // MGH, Leg. sect. — Vol. II. — P. 522.

¹⁵ Друковано у Will C. Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant. — Lipsiae et Marburgi, 1861. — P. 65-81. Останню публікацію цього листа див.: Petrucci E. Ecclesiologia e politica di Leone IX. — Roma, 1977. — P. 270-300.

¹⁶ Petrucci E. Ecclesiologia e politica di Leone IX. — Roma, 1977. — P. 233-234.

¹⁷ Виразні сліди цього можна знайти в: Urbani II Papae. Epistolae, L. // PL. — Vol. 151. — C. 329; Innocentii III Papae. Sermones de sanctis, VII // PL. — Vol. 217. — C. 481.

¹⁸ Див.: його лист в MGH, Epist. saec. XIII. — Vol. I. — P. 604.

¹⁹ Див.: цей лист в Acta imperii inedita saeculi XIII et XIV. — Ed. E. Winkelmann. — Innsbruck, 1885. — Vol. II. — P. 698.

²⁰ Див.: Giovanni di Parigi. De potestate regia et papali. — C. 10. — Paris, 1942. — P. 198.

²¹ Pertile A. Storia del diritto italiano. — Bologna, 1966. — Vol. II, parte 2. — P. 426.

²² Photii patriarchae constantinopolitani Nomocanon // PG. — Vol. 104. — P. 1078-1082; Rails G. e Potli M. Syntagma. — Vol. I. — P. 144-149.

²³ Krause H.G. Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054 // Aus Kirche und Reich. — Sigmaringen, 1983. — P. 157-158.

²⁴ Див.: Theodori Balsamoris patriarchae theopolis magnae Antiochiae opera quae reperiunt potuerunt omnia canonica, juridica, dogmatica // PG. — Vol. 137. — P. 322, 486-487, 1131.

²⁵ Matje Viastara Sintagmat, azbucni zbornik vizantijskih crkvenich i drzavnich zakona i pravila. — ed. Stojan Novakovic. — Beograd, 1907.

²⁶ Павлов А. Указ. соч. — С. 29-30.

²⁷ Поп. Krause H.G. Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054 // Aus Kirche und Reich. — Sigmaringen, 1983. — P. 148-152.

- ²⁸ Meletion Athinon *Ekklesiastiki istoria*. - Т. I. - Vienna, 1783. - P. 315-316.
- ²⁹ Ця компіляція починає собою збірник антилатинських творів, складений Ієрусалимським патріархом Досіфеем "Tomos katallagis" (Jassy, 1692).
- ³⁰ Пор. Thomson F. *The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of the Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian Constitutum (Donatio Constantini)* // *Slavica Gandensia*. - 1995. - N 22. - P. 68.
- ³¹ Зимин А., Лурье Я. *Послания Иосифа Волоцкого*. — Москва—Ленинград, 1959. — С. 326.
- ³² Докладно про "Слово кратко" та його автора див.: Л у р ь е Я. К вопросу о "латинстве" геннадиевского кружка // *Исследования и материалы по древнерусской литературе*. - Москва, 1961. - С. 68-77; G i r a d o G. *Slovo kratko*. - Brescia, 1978.
- ³³ "Ответ..." вміщено: "Летописи русской литературы и древности". - Изд-е Тихонова. - Т. V. - Отд. 111. - С. 129.
- ³⁴ Докладно про історію "Костянтинової грамоти" в Росії див.: П а в л о в А. Указ, соч. - С. 38-53.
- ³⁵ Див.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии иностранных дел. — Т. 4. — Москва. — № 27. — С. 84—117.
- ³⁶ Пор. Thomson F. *The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of the Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian Constitutum (Donatio Constantini)*. — P. 92.
- ³⁷ K u b a l a L. *Jerzy Ossoliński*. - Warszawa, 1924. - P. 397, n. 22.
- ³⁸ Детально ці аргументи подано в праці Павлова А. Подложная дарственная грамота Константина Великого. — С. 54—57.
- ³⁹ Hotomanni F. *Brutum Fulmen Papae Sixti V adversus Henricum Sereniss.* — Caput XI // Goldast M. *Monarchia S. Romani Imperil.* - Т. III. - Graz, 1960. - P. 98-104.
- ⁴⁰ Палинодия. — Вид. Гильтебрандт П. Памятники полемической литературы в Западной Руси. - Ч. I. - С. 323 // *Русская историческая библиотека*. - Т. 4. - СПб., 1882.
- ⁴¹ Палинодия 326.
- ⁴² П а в л о в А. Указ. соч. - С. 58-59.
- ⁴³ Соболевский А. *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии* // *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. - Т. 88, № III. - СПб., 1910. - С. 223.
- ⁴⁴ Thomson F. *The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of The Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian Constitutum (Donatio Constantini)*. — P. 67—69.